

OTPORNOST I PREVENCIJA POREMEĆAJA U PONAŠANJU DJECE I MLADIH

Martina Gazdek

Irena Horvat

Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet

Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za poremećaje u ponašanju

SAŽETAK

Cilj ovog rada je upoznavanje s pojmom otpornosti i ukazivanje na širok spektar mogućnosti korištenja u preventivnom radu s djecom i mladima. U radu su navedene komponente i definicije otpornosti, te mogućnost djelovanja osnovne škole u prevenciji poremećaja u ponašanju. Ovaj pregledni rad autorima će predstavljati temelj izradi programa radionica za razvoj snaga otpornosti u rizičnim skupinama osnovnoškolske djece.

Ključne riječi: otpornost, sedam snaga otpornosti, rizični i zaštitni čimbenici, prevencija

1. UVOD

Posljednjih petnaestak godina provode se istraživanja kojima se nastoji odgovoriti na pitanje zašto neka djeca, unatoč izuzetno stresnim i rizičnim okolnostima njihova razvoja, ne razvijaju poremećaje u ponašanju, dok druga djeca variraju i nalaze se u jednoj od skupina visokorizičnih ponašanja s dugotrajnim negativnim posljedicama (Bašić, 2000). U skladu s ovim, javljaju se tri značajna trenda u znanostima o dječjem razvoju i preventivnoj teoriji kojima se naglašava koncept "mladih u riziku" (Burt, Resnich, Norch, 1998; prema Bašić, 2000). Ta tri navedena trenda čine :

- prihvaćanje i podrška ekoloških teorija ljudskog razvoja koje naglašavaju interakciju i međusobni utjecaj obiteljskih procesa, vršnjačke grupe, socijalne podrške i uvjeta u zajednici, sigurnosti susjedstva i kvalitete života, ključnih socijalnih ustanova na individualni razvoj djeteta
- rana intervencijska istraživanja u posljednjih deset godina koja pokazuju da se intervencijama u ranom djetinjstvu reduciraju negativni efekti rizika siromaštva i drugih neprilagodnosti
- preklapanje čimbenika važnih za probleme adolescencije - ponašanja mladih imaju prije zajedničke nego različite uzroke, tj. iste rizične i zaštitne čimbenike.

Osim navedenih smjerova, govori se i o otpornosti kao okviru vjerovanja prema kojima pojedinac određene nepovoljne situacije procijeni kao izazov, te unatoč prisutnosti rizičnih faktora, postigne dobre rezultate (Urbanc, 2000).

"Resilience" se u našem jeziku prevodi kao otpornost, a "International Resilience Project" čiji je predmet proučavanja upravo otpornost opisuje je i definira kao opći kapacitet koji omogućuje osobi, grupi ili zajednici da prevenira, umanju ili svlada štetne utjecaje nedaća. Iako postoji stav da taj izraz i nije najzahvalniji za predodžbu ove pojave u nedostatku termina koji bi je bolje opisivao on se i dalje koristi. Osim prijevoda, stalni problem vezan uz otpornost jest i njezino definiranje. Nekoliko autora (Kaufman, Cook, Arny, Jones i Pittinsky, 1994; prema Cowen i dr., 1996) smatra da je to upravo kontinuirajući problem i da ne postoji dobar sporazum o području koje pokriva otpornost, a Gordon i Song (1994; prema Cowen i dr., 1996) tome dodaju još i nedostatak sporazuma o karakteristikama i dinamici otpornosti.

Začetnici istraživanja dječje otpornosti bili su Werner i Smith (1982; prema Cowen i dr., 1996). Sve je počelo s istraživanjem čija je svrha primarno bilo otkriti rizične, tj. patološke faktore sa kojima se djeca susreću u životnim situacijama. Nesklad između visokorizičnih uvjeta i adaptacije kao po-

sljedice tih uvjeta pokrenuo je opisivanje djece koja su iz nepovoljne situacije izišla kao da su "neranjiva" i "imuna". Anthony (1974) je nastojao oživjeti koncept neranjivog djeteta prema analogiji uključujući tri lutke: jedna lutka je sačinjena od plastike, jedna od stakla, a jedna od čelika. Kada bi sve tri lutke izložili istom riziku – udarcu čekića, ishod bi bio različit. Staklena lutka bi se razbila, plastična ostala trajno udubljena, a čelična bi ostala gotovo neoštećena. Iako analogija sadržava nešto stvarno, tom konceptu neranjivosti mnogi istraživači teže više terminu "otpornosti". Taj pojam nudi prednost pred drugim pojmovima jer na problem adaptacije gleda kroz kontinuum. Iako se pojam otpornosti ponekad koristio kao sinonim za dobro mentalno zdravlje, iskustvo je pokazalo da je koncept korisniji kada ga se koristi u situacijama u kojima postoje uvjeti koji dovode do neprilagodivosti. To su različite stresne situacije kao što su učestale svade roditelja, rastave, konzumiranje droga, nasilje u obitelji i susjedstvu, gubitak člana uže obitelji, prirodne katastrofe, siromaštvo i sl. na koje različita djeca različito odgovaraju. Neke od njih nastaju unutar obitelji, dok su druge posljedica šireg okruženja u kojem djeca odrastaju. Zbog nekih traumatskih stresora nadjačani su kapaciteti dječje prilagodbe i time se oslabljuje funkcioniranje mnoge djece koja su ih proživjela. Garmezy (1982; prema Cowen i dr., 1996) govori o **OTPORNOM DJETETU** kao o "zdravom djetetu u nezdravoj okolini", a Coplan (1981; prema Cowen i dr., 1996) opisuje **STRES** kao "uočeni nesklad između zahtjeva i sposobnosti organizma da odgovori na te štetne uvjete".

Ajduković (2000) navodi da se otporna djeca često opisuju kao kompetentna, što ne znači da proživljavaju nepovoljne životne okolnosti bez bola i tjeskobe, te da im ne treba posvetiti odgovarajuću podršku i pozornost. Pojam otpornosti odnosi se na različite aspekte (Ajduković, 2000):

- dobre razvojne ishode usprkos visokorizičnoj situaciji (npr. nadvladavanje kumulativnog rizika)
- zadržavanje kompetentnosti u prijetećim situacijama ili kriznim događajima (npr. djelotvorno suočavanje s razvodom braka roditelja)
- uspješan oporavak od trauma (npr. u slučajevima zlostavljanja)

Većina studija o otpornosti usmjerena su na djecu koja žive pod kroničnim visokorizičnim uvjetima, više nego na onu djecu koja su doživjela akutnu traumu. Općeniti cilj studija je bolje razumijevanje uvjeta koji unapređuju i podupiru zdrav razvoj djeteta pod nepovoljnim životnim uvjetima. Dugoročno, cilj je primijeniti znanje na razvoj preventivnih programa kod djece koja se teže prilagodavaju na životne stresove. Društveno kompetentnu djecu može se, u odnosu na nekompetentnu, opisati kao onu koja su imala pozitivniji vlastiti image, bolje su mogli izraziti svoje osjećaje, te su bili suosjećajniji s dru-

gima. Njihovi staratelji više su komunicirali s njima u kontekstu potpore dječje autonomije. U svezi s tim, Murphy i Moriarty (1976; prema Cowen i dr., 1996) ustanovili su da djecu koja su se uspješno nosila sa izazovima djetinjstva, karakterizira pozitivan vlastiti image, jasan smisao identiteta, uspješna strategija rješavanja problema i sposobnost da suraduje s drugima. Roditelji djece koja se uspješno prilagođuju osigurali su ljubav, poštivanje dječjih mogućnosti i autonomije u skladu s njihovim godinama i jasna očekivanja i ograničenja. Unatoč različitostima istraženih populacija, faktorima rizika kojima su djeca bila izložena i procedurama procjene korištene u obitelji i s djecom, postoji stvarno preklapanje u rezultatima objavljenim u studijama o dječjoj otpornosti. Svi zaključci zajedno teže jednom cilju – identifikaciji "trijade faktora zaštite" (Garmezy, 1983; prema Cowen i dr., 1996), sadržavajući karakteristike djece i njihovih skrbnika te vanjskog okruženja, koji potiču vjerojatnost ishoda brzog oporavka djece izložene stresu. To su :

1. **VANJSKI FAKTORI** – faktori vanjske potpore i izvora ili njihovi ekvivalenti ⇒ **IMAM (I have)**
2. **UNUTARNJI FAKTORI** – osobna snaga ⇒ **JESAM (I am)**
3. **SOCIJALNI FAKTORI** – međuljudske sposobnosti ⇒ **MOGU (I can)**

2. SEDAM SNAGA OTPORNOSTI

"International Resilience Project" čiji je predmet proučavanja upravo otpornost opisuje je i definira kao opći kapacitet koji omogućuje osobi, grupi ili zajednici da prevenira, umanju ili svlada štetne utjecaje nedaća (resilnet.uiuc.edu / library / grotb97 a.html). Opći kapacitet podrazumijeva mogućnost da osoba u sukobu s teškoćama razvije određene snage otpornosti. Unutar već spomenutog projekta definirano je sedam zajedničkih crta otpornosti, nazvanih snagama otpornosti koje se mobiliziraju u borbi s teškoćama. Tih sedam snaga otpornosti su: **UVID, NEOVISNOST, INICIJATIVA, ODNOSI, MORALNOST, KREATIVNOST i HUMOR**. Svih sedam snaga prolazi kroz tri razvojne faze: dječju, adolescentsku i odraslu. Kod djece se snage otpornosti pojavljuju u obliku neformiranih, na cilj neusmjerenih te intuitivno motiviranih ponašanja. U adolescenciji snage se izoštravaju i postaju namjerne. Kod odraslih se proširuju i produbljuju postajući izdržljivim i trajnim dijelom unutar njega.

2.1. Uvid

Prema Sartain i dr. (1967) uvid predstavlja proces učenja koji karakterizira percepcija principa ili odnosa. Isti autori navode da kada rješavamo neki problem, često počinjemo s različitim pretpostavkama, hipotezama koje zatim testiramo. Sposob-

nost testiranja ideja za rješavanje problema pomoću mišljenja šteti vrijeme i uloženi napor. Ponekad moramo isprobati mnogo ideja i učiniti mnogo grešaka prije nego što pronademo rješenje, dok se ponekad rješenje iznenada pojavi. Tamo gdje je postignut uvid, razumijevanje je korisno u rješavanju drugih problema uključujući iste principe, unatoč izrazitim razlikama u nebitnim aspektima problema.

Autori Sartain i dr. (1967) navode da uvid uključuje iznenadno poboljšanje, sposobnost reprodukcije rješenja u budućim situacijama, sposobnost izvođenja zadataka unutar široko varirajućih uvjeta i okolnosti. Rogers (prema Sartain i dr., 1967) spominje i to da uvid uključuje samorazumjevanje i samoprihvatanje koje je teško postići jer je lakše razumjeti tuđe motive i uzroke ponašanja nego vlastite (Sartain i dr., 1967). Također, mnogi ljudi prepoznaju potrebu za samorazumjevanjem, što ne jamči da će to i postići. Navode dva razloga zbog kojih je teško postići samorazumjevanje:

- nedostatak znanja, kompleksnost osobe i postojanje mnogih skrivenih, nesvjesnih motiva
- postojanje brižnog odnosa prema vlastitom JA, tj. teško o sebi misliti i vjerujemo neugodne i nevrjedne stvari.

Samoprihvatanje predstavlja voljnost da prihvatimo sebe onakve kakvi jesmo i da se prepoznamo u tome što jesmo. Ovo nužno ne znači nedostatak ambicija već označava prepoznavanje sebe samih gdje smo i kako stojimo u sadašnjosti, u ovom trenutku.

Što se tiče razvoja uvida, kod djece se uvid pojavljuje u obliku predosjećaja – intuicije da nešto nije u redu. U adolescenciji uvid ima oblik saznanja – sistematski, dobro raščlanjene svjesnosti problema. Kod odraslih uvid sazrijeva u razumijevanje – empatiju, dvosmislenost.

2.2. Neovisnost

Djetetovo znanje o sebi sigurno napreduje tijekom djetinjstva. Tijekom druge polovice prve godine djeca počinju pokazivati svijest o mogućnosti osobnog djelovanja koja prerasta u motivaciju za vještinom, pri čemu djeca počinju sudjelovati u različitim aktivnostima naprosto zbog njih samih. Porastu svijesti o sebi pridružen je i porast svijesti o drugima. U srednjem djetinjstvu (6 – 11 god.), dijete se u fazi konkretnih operacija u samoopisu usmjerava u većem stupnju na neopazive osobine (emocije) i pripadnost različitim kategorijama. Mišljenja koja djeca stvaraju o sebi čine njihovo samopoštovanje. Smatra se da ono ima kognitivnu i afektivnu komponentu. Važan dio samopoštovanja je osjećaj kompetentnosti.

Istraživanja (Luria, 1961; prema Vasta, Haith i Miller, 1998) odolijevanja iskušenju proučavaju uobičajenu situaciju u kojoj se djeca mogu suzdržati

od zabranjenog ponašanja. Koristeći tehniku zabranjene igračke, istraživači su ustanovili da je sposobnost odupiranja iskušenju pod utjecajem brojnih činitelja, uključujući korištenje odgovarajućih rečenica upućenih sebi, modeliranje, te navođenje dobrog razloga ili razvijanje strategije za suzdržavanje od zabranjenog čina. Stalni proces socijalnog uspoređivanja osnova je za stvaranje slike o sebi i temeljnog povjerenja.

Roditelji često ambivalentnim osjećajima prate proces osamostaljivanja svog djeteta (u isto vrijeme su i radosni i tužni). No, osamostaljivanje se odnosi i na poticanje djece da razviju vlastito mišljenje, da imaju pravo reći "NE!", da imaju pravo na vlastiti ukus i vlastite osjećaje. Dijete mora razviti vlastito mišljenje. Ono mora imati priliku braniti svoju volju, a ponekad je i sprovesti. Samo na taj način ono će smoci snagu, kasnije, ako to bude potrebno, oduprijeti se i negativnim utjecajima iz okoline. Zbog toga djeca od najranijeg djetinjstva, prilagođena svojim sposobnostima, trebaju sudjelovati u rješavanju nekog problema koji se njih tiče. Neophodno je djecu poticati na samostalno rješavanje problema, stjecanje iskustva i odlučivanje, kao i preuzimanje odgovornosti za ono što namjera učiniti. Kako vidimo, autonomija je, mogli bismo reći, temeljna komponenta otpornosti. Pojam autonomije ima dvije bitne dimenzije (Hrnjica, 1982). Prva se odnosi na autonomiju vještina i navika u odnosu na prvobitni izvor, što se može shvatiti i kao sposobnost korištenja stečenih svojstava ličnosti i u drugim situacijama od onih u kojima je stečeno. Druga dimenzija se odnosi na utjecaj sredine (otpor na sugestiju) pri čemu se pretpostavlja da će se otpor javiti samo onda kada utjecaji dolaze od strane osoba čija su uvjerenja suprotna našim ili prema kojima imamo negativan emocionalni odnos. Viši stupanj zrelosti, u okviru ovog kriterija vezan je za autonomiju i u odnosu na one osobe prema kojima imamo pozitivan emocionalan odnos – što je slučaj sa problematičnim obiteljima. Razumljivo je da se povećana stabilnost i autonomija javljaju kod osoba kod kojih su razvijenije kognitivne sposobnosti, koja imaju realniju sliku o sebi, stabilniji vrijednosni sustav i pozitivnije iskustvo u odnosima s drugim ljudima.

Zrelost je sposobnost biti sam. To ne znači da je težnja za osamostaljivanjem zrelost. Zrela osoba podnosi samoću, ona je koristi za samopromatiranje, samospoznaju i poboljšanje kakvoće vlastite osobnosti. Takva osoba lako ostvaruje prijateljstva. Ne plaši je mogućnost gubitka bliske osobe. Ona može biti sama i napuštena. U odgojnom je procesu, kako obiteljskom tako i školskom, važan čimbenik privikavanje djeteta na rastanak i samoću. Odgajatelji, nasuprot tome, sami nezreli za ovakve "podvige" izmišljaju parole kojima veličaju prijateljsku ovisnost. Svojim primjerom moraju pokazati kako

treba uživati u svakoj vezi s drugom osobom, uz istodobno snalaženje u trenucima napuštenosti i osame. U protivnom stvaramo ovisnike s kojima se lako manipulira.

Jedna od "sedam snaga" otpornosti odnosi se na neovisnost. Njenu suprotnost, ovisnost, dakle, možemo smatrati rizičnim čimbenikom. Zbog toga je nužno izbjeći zamku u odgajanju djece, rezultat koje bi bile jedinke ovisne o, u prvom redu, okolini unutar koje odrastaju. Ta opasnost pogotovo raste ako se ima na umu da ne postoji okolina iz koje su potpuno uklonjeni negativni utjecaji, koji su to opasniji što se ranije jave. Stoga nastojanja moraju ići u smjeru što ranijeg oblikovanja pojma o sebi kod djece.

2.3. Inicijativa

Kod djece, inicijativa uzima oblik istraživanja, pokušaja i pogrešaka u fizičkom svijetu. Dijete na taj način zadovoljava svoju potrebu nadzora nad okolinom. Za malo dijete eksperimentiranje je važan način vježbanja neovisnosti i razvijanja samostalnosti i samopoštovanja. Kod adolescenata inicijativa postaje rad – rješavanje problema i druga cilju usmjerena ponašanja u širokom spektru aktivnosti. Inicijativa u ovom slučaju omogućava adolescentu da dokaže sebi i drugima da je sposoban sam rješavati probleme, da je samostalan i neovisan o drugima, a ta je neovisnost i samostalnost opet važna za osjećaj samopoštovanja. Nedostatak osjećaja samopoštovanja, odnosno nesamostalnost, ovisnost, strah od preuzimanja inicijative rizičan je čimbenik za razvoj poremećaja u ponašanju, jer dijete postaje pasivno i sklono padanju pod tuđe, često negativne utjecaje. Za razvoj dječje otpornosti stoga je potrebno poticati i razvijati inicijativu tako da se zdravo razvije do svog konačnog stupnja u odrasloj dobi kada inicijativa sazrijeva u stvaranje – užitek u projektima i rješavanje izazovnih situacija.

2.4. Odnosi

Odnosi su dobro povezani s ostalim snagama otpornosti. Kod djece odnosi počinju kontaktima – stvaranjem površnih veza sa emocionalno doraslim osobama. U adolescenciji odnosi su istančaniji – dolazi do nastojanja da se povežu sa odraslima i onima koji im daju podršku. U zreloj dobi odnosi sazrijevaju u veze – obostrano udovoljavanje osobnim vezama koje su okarakterizirane ravnotežom primanja i davanja.

Za otpornost je vrlo važno promatrati odnose, pogotovo one odnose tijekom prvih godina života, jer je upravo kvaliteta odnosa koji se stvara između roditelja i djeteta jedan od glavnih činitelja koji određuju ishod kod djece koja su iz bilo kojeg razloga već pri rođenju postala "rizična".

Socijalni je razvoj tijekom prve dvije godine

života osebujan i to u nekoliko bitnih aspekata. Prvo, iako djeca imaju brojne socijalne kontakte – obiteljske, prijateljske i sl., socijalni svijet dojenčeta sastoji se od svega nekoliko značajnih pojedinaca, poput majke, oca, braće ili sestara. Drugo, usprkos njihovu malom broju, čini se da su ti inicijalni odnosi mnogo utjecajni i da imaju dugoročnije učinke na djetetov razvoj ličnosti i socijalni razvoj, pa čak i na kognitivni razvoj, nego što to imaju odnosi koji se razvijaju kasnije. Konačno, čini se da djeca razvijaju jake emocionalne veze (posebno s majkom) lakše i intenzivnije tijekom dojenačkog razdoblja nego kasnije u životu. Psiholozi pridaju veliku važnost ovim ranim interakcijama vjerujući da su one temelj za razvoj učinkovitog komunikacijskog sustava između majke i djeteta, te poglavito za razvoj odnosa snažne privrženosti (Brazelton i Yogman, 1986; Isabella i Belsky, 1991; Isabella, Belsky i von Eye, 1989; prema Vasta, Hait i Miller, 1998).

Privrženost između djeteta i skrbnika razvija se u tri faze (Vasta, Hait i Miller, 1998). Od rođenja do drugog mjeseca starosti djeca socijalno reagiraju prema svakome. U dobi od drugog do sedmog mjeseca djeca izravno socijalno reagiraju uglavnom na članove obitelji i razvijaju jedinstveni afektivni komunikacijski sustav sa skrbnikom. Jasna privrženost postaje vidljiva u dobi od šest do osam mjeseci. Veza privrženosti ipak je najjasnija od osam mjeseci do dvije godine, a snažno je povezana sa fizičkim razvojem i razvojem emocionalnosti.

Jedno od glavnih pitanja u istraživanju privrženosti tiče se učinka sigurne i nesigurne privrženosti na druge aspekte funkcioniranja. U nizu je istraživanja utvrđeno da sigurno privržena djeca pokazuju mnoge druge pozitivne osobine koje ne pokazuju djeca čiji su odnosi sa skrbnikom niže kvalitete. Jedna od tih osobina je djetetova kognitivna kompetentnost. Nekoliko je eksperimenata pokazalo da sigurno privržena djeca kasnije postaju uspješnija u rješavanju problema (Frankel i Bates, 1990; Jacobsen, Edelstein i Hofmann, 1994; Matas, Arend i Sroufe, 1978; prema Vasta, Hait i Miller, 1998) što je izuzetno važno za koncept otpornosti. Sigurno privržena djeca su i socijalno kompetentnija. Npr. spremnija su na suradnju, te se bolje slažu s vršnjacima (Jacobson i Wille, 1986; Pastor, 1981; prema Vasta, Hait i Miller, 1998).

Između druge i pete godine dolazi do širenja odnosa s vršnjacima. Pojavljuju se novi oblici socijalne interakcije i socijalne kompetencije. Za većinu predškolaca vršnjaci postaju društveni sustav koji je po važnosti odmah nakon obitelji.

U školskoj dobi nastavlja se razvoj društvenih ponašanja. Istaknutu ulogu dobivaju formalne i neformalne grupe, no roditeljski utjecaj i dalje je važan, a vršnjačka i roditeljska uvjerenja u mnogome su slična.

Prijateljstvo je osobito važan odnos među vršnjacima. Prijatelji konačno postaju sastavni dio društvene mreže većine djece i važan su izvor društvene podrške u teškim vremenima.

Zbog svega navedenog, jasno je da odnosi sa drugim osobama, posebno vršnjacima, djeluju kao snažan čimbenik otpornosti.

2.5. Moralnost

Jedna od sedam snaga je i moralnost. Ona se prema "International Resilience Project" (resilnet.uiuc.edu/library/grotb97.a.html) definira kao aktivnost obrazovane, upućene savjesti. Sama savjest, odnosno rasprava o savjesti dugo je pripadala gotovo isključivo u područje teologa moralista, filozofa etičara i ispovjednika. Nove spoznaje s područja psihologije i odgojnih znanosti pokazale su da mogu značajno pridonijeti proučavanju savjesti. Govoreći o pojmu zrele savjesti potrebno je osvrnuti se na sam pojam zrelosti. Ljudska bi zrelost bila u skladno razvijenom odnosu vlastitih tjelesnih, duševnih i duhovnih sposobnosti. Iz tog sklada proizlazi "prilagodavanje spram sama sebe i drugih, integracije vlastite osobnosti, osjećaj odgovornosti i sposobnost samonadzora, a to rada takvim unutarnjim stavom da se osoba može smireno suočiti sa svakim novim životnim stanjem" (Zavalloni, R., 1982; prema Pozaić, 1995). Kao obilježja ljudske zrelosti mogu se izdvojiti: "stanovita postojanost duha, sposobnost donošenja odvagutih odluka i ispravan sud o događajima i ljudima" (Pozaić, 1995,26). Ljudska savjest, kao izričaj cijele ljudske osobe, pojam je koji nije lako objasniti. Savjest kao takva nije dana gotova, jednom zauvijek, ali isto tako ona je osobna. I to je zapravo temelj odgovornost svake osobe za odgoj vlastite savjesti, koji se ostvaruje i stjecanjem potrebnog moralnog znanja.

Kada se govori o moralu i znanosti o njemu, onda se obično nailazi na dva pristupa: u jednom se proučava moral kakav postoji u društvu i pokušava objasniti zašto on nastaje i kakva mu je društvena funkcija, a u drugom se razrađuje pitanje tko to treba propisati i utvrditi koje moralne norme trebaju važiti u društvu. Kako je religija stara koliko i čovjek, razumljivo je da je upravo ona izvorna kolijevka moralnih normi u društvu. Sa psihologijskog stajališta važno je na koji način i pod kakvim uvjetima čovjek stječe ono što nazivamo moralnim principima i sustavima vrijednosti.

Kod djece moralnost se vidi u prosuđivanju – sposobnosti razlikovanja dobrog od lošeg. Tijekom djetinjstva najveći dječji izazov jest shvatiti kako svijet zapravo funkcionira. Osim usvajanja raznih fizikalnih te jezičnih pravila djeca moraju shvatiti još jednu važnu skupinu pravila – zakone, kazne i svakodnevna pravila koji određuju svijet u kojem živimo. Postoje dvije skupine društvenih pravila (Turiel, Killen i Helwig, 1987.; prema Vasta, Haith

i Miller, 1998). Moralna pravila štite dobrobit pojedinca, osiguravaju ostvarenje ljudskih prava i određuju što je pošteno, a što nije. Uz njih postoje i društvene norme koje određuju svakodnevne postupke i održavaju red u društvu. Djeca moraju naučiti i to da se moralna i društvena pravila mogu mijenjati od situacije do situacije i da mogu postojati velike razlike između pravila koja postoje u njihovim obiteljima i onih koja vrijede u razredu, te da roditelji očekuju drukčije postupke od onih koje potiču vršnjaci. Učenje takvih društvenih pravila vrlo je važan dio dječjeg razvoja (Gralinski i Kopp, 1993., Maccoby i Martin, 1993.; prema Vasta, Haith i Miller, 1998). Društvena pravila stvorena su prvenstveno zato da bi djeca naučila razlikovati "dobro" od "lošeg" ponašanja. Suvremena istraživanja moralnog razvoja mogu se svrstati u dvije skupine (Vasta, Haith i Miller, 1998). Istraživači usmjereni na moralno ponašanje (postupanje) nastoje objasniti dječje postupke – npr. zašto djeca krađu, koja djeca obično započinju tučnjavu i koji činitelji povoljno djeluju na razvoj dječje nesebičnosti i suradnje. Istraživači koje zanima moralno rasuđivanje proučavaju način dječjeg razmišljanja o vlastitim i tuđim postupcima. Istraživanja iz tog područja bave se dječjom sposobnošću analize moralne situacije i odgovaranjem na pitanja kao što su: Je li neki postupak bio dobar ili ne? Treba li osobu kazniti zbog takvog postupka? Ako treba, kako?.

Kod adolescenata moralnost se razvija u ocjenjivanje, procjenu ponašanja koje se drži principa i donošenje odluka. Faktori koji u mladenačkim godinama pridonose značajnim promjenama u moralnom razvoju svakako su intelektualno dozrijevanje, oblikovanje samosvijesti ili vlastite slike o samome sebi, te mladenački egocentrizam. Posljednji stupanj intelektualnog razvoja svakako je jedan od važnih uvjeta visokog moralnog razvoja. Njegovo postizanje omogućava mladima da steknu svestranije pojmove o svijetu oko sebe, da otkriju nova i alternativna rješenja problema, te da osjete snažnu emocionalnu privrženost apstraktnim idejama, kreativnosti, intenzivnim vjerskim osjećajima i svim vrednotama (Brown, 1965; prema Čorić, 1998). Erikson upozorava da su mladenačke godine vrijeme kad se integracijom mnogih vidova ličnosti dolazi do snažne svijesti o svome "ja", do svoga identiteta (Čorić, 1998). Mladi traže odgovore i objašnjenja za sve oko sebe, uključujući pitanja istine, pravde, ljepote i dobra. Osobe sa slabijom snagom svoga "ja" manje pokušavaju i riskiraju, a lakše i nekritičnije podliježu zahtjevima oko sebe, pa i nezdravima. Istraživači pripominju da je moralni razvoj zapravo dio razvoja svoga "ja", te da jači čovjekov "ja" bolje upravlja ponašanjem koje je u skladu s njegovom savjesti (Loevinger, 1966; prema Čorić, 1998). Osim toga, osobe sa snažnijom savjesti o svome identitetu dosežu zreliju razinu moralnih prosuđivanja, tj. izriču ispravnije

moralne sudove (Podd, 1972; prema Ćorić, 1998). Istraživanja i iskustva pokazuju da za moralno ponašanje nije uvijek presudno, a ni dostatno, biti sposoban donositi zdrave moralne prosudbe, tj. da nije presudno znati što znači pošteno živjeti da bi se pošteno živjelo (Ćorić, 1998). Međutim, ima dosta znakova da viša sposobnost moralnog prosudivanja pozitivno utječe na moralno ponašanje (Kohlberg, 1963; Rubin i Schneider, 1973; Turiel, 1974; prema Ćorić, 1998).

Kod odraslih moralnost se razvija u služenje, dobro postupanje – osjećaj obveze pridonosenja blagostanju drugih.

2.6. Kreativnost i humor

I kreativnost i humor se također povezuju sa otpornosti. Javljaju se u djetinjstvu kroz igru i neka su vrsta sigurnih luka, utočišta. Upotrebljavajući maštu djeca stvaraju svijet koji odgovara njihovim željama. Kod adolescenata i kreativnost i humor sazrijevaju u oblikovanje, koriste se vještine da bi se razvio estetski oblik unutarnjim osjećajima pojedinca i mislima. Kod odraslih kreativnost sazrijeva u sastavljanje – ozbiljniji umjetnički pokušaj, a humor postaje smijanje – sposobnost napraviti nešto iz nečega, umanjiti životne teškoće jednostavnom šalom.

Kreativnost u ličnosti osobe objedinjuje samoaktivnost, samoinicijativu, samoulaženje i potvrđivanje u najraznolikijim sredinama, područjima i vidovima rada, učenja i življenja. Ona počinje u djeteta radosnim otkrivanjem svijeta od strane njih samih, otkrivanjem svojih ljudskih moći, snage, konstrukcije i ekspresije, imaginacije i intelekta. Oni najmanji rukuju stvarima, savijaju predmete, tresu ih, ispituju, oslušuju zvukove, promatraju reagiranje roditelja... Kako dok su mali nemaju dovoljno riječi izraziti sebe služe se pokretom, mimikom, čitavim tijelom, glasovima, tonovima, plačem, osmjehom, vriskom... Mladi postepeno pokušavaju izraziti kreativnu moć i potrebu da žive na svoj način unoseći nove sadržaje, modele ponašanja, potvrditi vlastiti rast i svoj udio u društvu. Takav "uspon" mladih, maštovitih, kreativnih, mnogo puta u toku razvoja ljudskog društva zaustavlja se pogrešnim postupkom osuđivanjem svega što iskače iz okvira konvencionalnog ili još gore "konzervativnog". S druge strane, upravo bi takvi "mladenački apeli" trebali predstavljati temelj programiranja i planiranja aktivnosti i programa namijenjenih prije svega mladima.

Što ranije uključivanje mladih u društvene aktivnosti, i to planirane i progamirane zajedno s njima, predstavlja i jedan od koncepata preventivnih akcija protiv devijantnog ponašanja.

Humor je pronalaženje komičnog u tragičnom. Kao ogranak kreativnosti počinje igranjem, raste u oblikovanje. Prema teoriji superiornosti humor je

mogućnost da se na socijalno prihvatljiv način iskaže superiornost, te da se brani od opasnosti koje vrebaju u realnosti. Osnovni povod za humor, prema ovoj teoriji jest percepcija neuspjeha osobe, institucije ili ponašanja koja ne volimo ili koje mrzimo.

O djelovanju humora piše i Matijević (Uzelac, 1996), i to slijedeće:

- uspostavljanje psihološke ravnoteže između "ozbiljnog" i "neozbiljnog" dijela života
- povećanje efikasnosti komuniciranja u društvu
- žigosanje i otklanjanje slabosti u društvu
- zabava i razonoda
- osiguranje protiv socijalne izdvojenosti

U odraslom svijetu humor prerasta u smijanje i predstavlja sposobnost uvida u apsurdnost boli i životnih nevolja.

3. JOŠ O OTPORNOSTI

Prema istraživanjima Bernarda (1991) (www.ncrel.org/ncrel/skrs/areas/issues/envrnmnt/drugfree/sa3resil.htm) mogu se razlikovati pet velikih kategorija osobina kod pojedinaca koje im pomažu u postajanju otpornim:

1) SOCIJALNA KOMPETENTNOST I IZRAŽAVANJE PROSOCIJALNOG PONAŠANJA

Ove osobine pojačavaju sposobnosti djece u pronalaženju i održavanju zdravih odnosa s drugima. Osobine koje čine ovu kategoriju su:

- osobna prijemljivost i stvaranje pozitivnih odgovora kod drugih
- prilagodljivost
- empatija i brižnost
- dobre komunikativne sposobnosti
- smisao za humor

2) DOBRO RAZVIJENE VJEŠTINE RJEŠAVANJA PROBLEMA

Ova se kategorija ne smije poistovjećivati s visokim školskim postignućem. Ona se odnosi na sposobnost prepoznavanja društvenog utjecaja na okruženje te stvaranje izbora u odnosu na te utjecaje.

- planiranje
- imaginacija
- kritička svijest
- snalažljivost i inicijativa

3) AUTONOMIJA

- jak osjećaj identiteta i vrijednosti; samopoštovanje i samoučinkovitost
- samodisciplina

- sposobnost neovisnog djelovanja
- sposobnost izdvajanja, odnosno usmjerenost ka kreativnoj suzdržanosti, odvajanje od nefunkcionalnog okruženja i situacija

– otpornost

4) RELIGIJSKA I DUHOVNA ANGAŽIRANOST

- stabilan sustav vjerovanja
- osjećaj korisnosti i pripadnosti zajednici

5) OSJEĆAJ ZA SVRHU I BUDUĆNOST

- posebni interesi
- motiviranost na uspjeh
- usmjerenost cilju
- obrazovne težnje
- ustrajnost
- postojanje nade
- vjera u budućnost s postignućima
- zdrava očekivanja

Istraživanje o otpornosti koje je provedeno unutar "International Resilience Project" ([resilnet.uiuc.edu / library / grotb97 a.html](http://resilnet.uiuc.edu/library/grotb97a.html)) temelji se na djeci koja su dobro podnijela stresne situacije kao što su rat, smrt roditelja, raspad obitelji, ogromna bijeda. Istraživanje je provedeno na uzorku od 25 mladih žena i muškaraca koji su kao djeca iskusili nedaće. Postavljeno im je pitanje što su učinili. Njihovi odgovori su otkrili da niti jedno nije u potpunosti izbjeglo bol. Svi su patili ili se bojali svojih iskustava. Usprkos tome bili su jaki i zdravi na mnoge načine.

4. MOGUĆNOST DJELOVANJA OSNOVNE ŠKOLE U PREVENCIJI POREMEĆAJA U PONAŠANJU

Osnovna škola predstavlja nužnog predstavnika koji dijete uči integraciji u društvu, ali isto tako je i mjesto bitno za rano otkrivanje poteškoća socijalizacije pojedinog djeteta (Kovčo, 1994). U ovom slučaju mogućnost djelovanja osnovne škole u prevenciji poremećaja u ponašanju svojih učenika vidimo u dva smjera :

- ublažavanju ili neutraliziranju nepovoljnih biopsiho-socijalnih utjecaja koji mogu dovesti do poremećaja u ponašanju
- razvijanju i njegovanju već postojećih osobina ličnosti koje se smatraju crtama otpornosti djece na negativne utjecaje iz okoline

Ovisno o subjektima, Alisi (1980) razlikuje i tipove preventivnih programa :

- 1 socio-psihološki, koji polaze od saznanja o djelovanju mehanizama različitih društvenih grupa na ponašanje pojedinca, pa se raznim metodama otklanjaju uzroci

2. prema karakteristikama ličnosti i jačanju obrambenih mehanizama ličnosti u odnosu na izazove karakteristika sredine

Oba tipa programa pri tome računaju na sljedeće karakteristike škole koje utječu na njihovu uspješnost, a to su *sadržaj i fleksibilnost nastavnog plana i programa, stručnost učitelja, priroda odnosa učitelja i učenika i sistem nagrađivanja i kažnjavanja*. Pri tome naglašavaju da su škole učinkovite ako su učenici aktivni subjekti okruženja, mogu pokazati svoje kvalitete, ako su pravila jasna i prihvaćena od svih strana. U tom smislu potrebno je da škola maksimalno motivira, integrira i nagrađuje učenika, bez obzira na njegov socijalni status, etničko podrijetlo ili obrazovni kapacitet.

Prema Zakonu o osnovnom školstvu (čl. 2) svrha našeg osnovnoškolskog obrazovanja omogućavanje stjecanje znanja, pojmova umijeća, stavova i navika potrebnih za život i rad. Ciljevi našeg osnovnog školstva su :

1. poticati i razvijati interes i samostalnost pri učenju i rješavanju zadataka, stvaralaštvo, moralnu svijest, estetski ukus, samopouzdanje i odgovornost prema samom sebi i prirodi, snošljivost i sposobnost suradnje, poštivanje ljudskih prava, dostignuća i težnji
2. poučiti pismenosti, komunikaciji, računu, ali i kritičkom promatranju, razumnom raspravljanju, razumijevanju svijeta, ovisnosti ljudi i prirode kao i pojedinca i društva

To nam pokazuje da u samom teorijskom ustrojstvu školstva pronalazimo osnovu za poticanje otpornosti djece osnovnoškolskog uzrasta. Uza sve to svjesni smo činjenice da postoje velike razlike između pojedinih škola. Pri istraživanju tih razlika mnogi autori (Hamilton, 1983, Good i Weinstein, 1986; prema: Kovčo, 1994) kritiziraju usmjerenost na akademska postignuća, a na štetu razvoja vrijednosti, međuljudskog ponašanja i emocionalno-društvenog područja. Druga grupa istraživača (Price, Cowen, Lorion i Kamos-McKay, 1988; prema: Kovčo, 1994) promatra školski neuspjeh kao simptom. Analiziranje njegove pojave i osmišljavanje strategija za njegovo suzbijanje predstavlja osnovu rada u prevenciji poremećaja u ponašanju.

Osim samih učitelja, važan je i rad izvannastavnog osoblja u osnovnim školama gdje se misli, prije svega, na stručne suradnike: pedagoge, psihologe, defektologe, zdravstvene i socijalne radnike. Oni bi zapravo i predstavljali oslonac za unapređenje pedagoškog rada, uvođenje inovacija, organiziranje savjetodavnog rada, pomoć učenicima u ovladavanju tehnikama učenja, proces humaniziranja odnosa u školama te suradnju sa stručnim organima u školi i izvan nje. Pri proučavanju rada ovih djelatnika, nasuprot postojanju teoretskog materijala o principima njihova rada, zamjetan je nedostatak o konkretnim rezultatima njihova rada. Stoga

zaključujemo da bi ovo područje moglo predstavljati mogućnost budućih nastojanja na planu prevencije poremećaja u ponašanju kod učenika, odnosno podizanja njihove otpornosti.

Bitna dimenzija za mogućnosti osnovne škole u prevenciji poremećaja u ponašanju svakako je školska, odnosno, razredna klima, a koju čine:

1. sistem učeničkih grupa
2. sistem grupe osoblja
3. interakcije između grupe učenika i učitelja

Mnoga istraživanja (prema Kovčo, 1994) kao najbitniji element školske klime ističu zainteresiranost učitelja i školskog osoblja za učenika i, u skladu s tim, postavljanje zahtjeva prema učeniku. Interakcija između učenika i učitelja zasigurno je suštinski dio kvalitete odgojno-obrazovnog procesa. Početkom 70-ih, unutar pedagogije, počela se razvijati psihologija efikasne nastave (Miljković, 1991; prema Kovčo, 1994). Fokus njenog interesa su veze između osobina i ponašanja učitelja i postignuća učenika, tj. optimalni odnos između učitelja i učenika. Njeni zadaci su utvrditi koje dimenzije učiteljeva ponašanja (zajedno s karakteristikama učenika) dovode do razredne klime koja olakšava ili otežava proces učenja, koji opći principi određuju koje će ponašanje učitelja izazvati određenu razrednu klimu, u kojim specifičnim uvjetima, za koje učenike i za koje oblike i sisteme nastave vrijede utvrđeni principi. U smislu interakcije učitelja i učenika istodobno moramo imati na umu ne samo verbalnu komunikaciju već i neverbalnu te autoritet koji je usko vezan uz način komunikacije. U smislu poboljšanja komunikacije u školi (Jelović, 1988; prema Kovčo, 1994) navodi se da bi pedagoško obrazovanje trebalo više orjentirati na bolje razumijevanje učenika od strane učitelja da bi komunikacija više uvažavala učenika jer se upravo njome ostvaruju odgojno relevantne aktivnosti. Dalje se navodi da mnogi problemi upravo proizlaze iz toga što učenika "svi žele informirati, a nitko saslušati".

4.1. Otpornost u učionici

Poticanje otpornosti u osnovnoj školi ne zahtijeva od učitelja dodavanje dodatnih dijelova u već ionako preplavljeni kurikulum. Sudeći prema intervjui provedenim unutar "International Resilience Project" (resilnet.uiuc.edu/library/groth97a.html), školska iskustva koja potiču – njeguju otpornost ne pripadaju u posebni "kutak otpornosti", "vrijeme za otpornost" ili su rezultat posebno kreiranih "aktivnosti za otpornost". Oni se pojavljuju kada učitelji pružaju djeci obilje prilika za razvijanje i uvježbavanje ponašanja povezanih s otpornošću, tijekom dnevnih predavanja. Razmotrimo par važnih strategija (<http://www.naesp.org/comm/p1197b.htm>):

- Djeca su uključena u procjenjivanje vlastitog rada i stvaranje vlastitih ciljeva. Pružajući djeci feedback, a ne samo puko ocjenjivanje njihovih papira, učitelji potiču **uvid** – naviku postavljanja pažljivih pitanja. Konstruktivni feedback pomaže djeci da iskreno uzmu u obzir kvalitetu svoga rada, razmisle o onom naučenom i razumiju što se poduzima u odnosu na očekivanja. Razvijajući sposobnost uvida, djeca počinju ocjenjivati svoj rad, vođeni učiteljima koji pitaju: "Što je bilo lakše (a što teže) za tebe?" ili "Što možeš učiniti drugačije slijedeći put?".
- Djeca sudjeluju u razvoju standarda za svoj rad. Naporan rad i usvršavanje nečeg novog često je frustrirajuće za djecu. Uspjeh zahtjeva **neovisnost**, sposobnost da se osoba distancira od teških osjećaja. Kako često čujemo djecu koja govore: "Ali ja nisam znao da se urednost (rukopis, trajanje) računaju!" Učitelji moraju prevenirati ovakve isprike diskutirajući o karakteristikama dobrog projekta. Kada djeca vide primjere odličnog rada i kada im je dana šansa sudjelovanja u stvaranju standarda, ona znaju kako će njihovi napori biti procijenjeni i lakše će svladati frustracije.
- Djeca imaju mnogo prilika da surađuju u radu – u razredu gdje se potiče učenje suradnjom, djeca vježbaju kako stvoriti stabilne i potpune **odnose** s drugima. Ovi se odnosi razvijaju kada djeca uče jedna od druge radeći u parovima ili manjim grupama. Učitelj ostvaruje vodstvo – usmjerenje, predstavljajući im zadatak i koncept, ili pomažući djeci u planiranju rada. U formalnom suradničkom učenju, učitelji određuju djeci rad s jednim ili više vršnjaka na projektu ili zadatku imajući na umu posebne ciljeve. Suradničko se učenje događa tijekom dana kada se djeca obraćaju svojim vršnjacima za pomoć u rješavanju problema, dijele s njima ideje ili žele istražiti nova otkrića. Dok surađuju djeca uče kako se obratiti, podijeliti, davati i primati pomoć, te slušati druge.
- Djeca sudjeluju u susretima rješavanja razrednih problema. Poteškoće se pojavljuju u svakom razredu zbog postajanja djeteta prvog u nečemu, ugrožavanja prostora drugog djeteta ili preuzimanja tuđih zasluga. Koristeći razredne susrete za rješavanje problema, radije nego na vlastiti autoritet, učitelji grade **inicijativu** kod djece. Prilikom susreta prenosi se poruka: "U ovom razredu mi ne smatramo probleme ispriječnim zidom ili dokazom da se nešto loše događa. Imamo moć da riješimo svoje probleme.". Razredni susreti djeci daju prilike da uvježbaju vještine izmjenjivanja ideja i slušanja jedni drugih.
- Djeca imaju prilike stvaranja izbora. Dajući djeci mogućnost izbora potiče se **kreativnost**. Nekada izbori mogu uključivati jednostavno izabiranje

knjige za čitanje ili tema za pisanje. No izbori djeci mogu dopustiti i odlučivanje o tome kako će izraziti sebe kroz rad. Nakon čitanja knjige ili proučavanja tema mogu stvoriti liste ili skice, crtati, slikati murale, kreirati kompjuterske kreacije ili igre, graditi modele, postaviti predstavu – igrokaz ili napisati izvještaj. Često ovakva umjetnička izražavanja udružuju osobne poglede – stajališta djece i novonaučeni materijal.

- Djeca osjećaju povezanost sa razredom koncipiranim kao zajednica. Kada je razred organiziran kao zajednica, a ne kao hijerarhija osnovana na autoritetu, pojavljuje se grupni duh. U ovakvom okruženju, djeca mogu vježbati otpornost pomoću **humora** učeći nasmijati se sebi samima i pomažući drugima da vide zabavu u svakodnevnim događanjima. Humor može biti dio svakodnevnog života u razrednoj zajednici gdje se djeca susreću, dijele obiteljske priče i događaje i stvaraju šale o sebi. Sposobnost nasmijati se pogreškama smanjuje napetost i umanjuje natjecateljstvo.
- Djeca igraju aktivnu ulogu u stvaranju pravila za razredni život. Stvaranje pravila je način da djeca uvježbaju **moralnost**. Raspravljajući o pravilima nameće se djeci da odvagnu posljedice i da se osvrnu na koncept poštenja, razloga za postavljanje pravila i trenutke kada se ona primjenjuju. Stvarajući vlastita pravila djeca razvijaju odgovornost za vlastito ponašanje, odgovornost za druge i grupu.

5. ZAKLJUČAK

Cjelokupan rad na proučavanju otpornosti, koja predstavlja okvir vjerovanja prema kojima pojedinac određene nepovoljne situacije procijeni kao izazov, te unatoč prisutnosti rizičnih faktora, postigne dobre rezultate (Urbanc, 2000), odvijao se u svrhu iznalaženja kvalitetnih i djelotvornih preventivnih ideja. Nekoliko je razloga za koje smatramo da su temelj mogućnosti planiranja strukturiranih programa prevencije poremećaja u ponašanju:

- mogućnost djelovanja u kasnijem životu djeteta u cilju otklanjanja nepovoljnih socijalizacijskih učinaka na način da se dijete nauči kako uz što manje negativnih emocija i stresa prebroditi rizične situacije
- mogućnost učenja i od onih koji su unatoč poteškoćama i rizičnim situacijama sačuvali mentalno zdravlje
- mogućnost da se s djetetom i/ili njegovom obitelji većim brojem strategija suočavanja razvijaju nove vještine počevši od onih koje dijete i obitelj već znaju
- mogućnost rada u djetetovom užem i širem okruženju te iznalaženje sustava podrške i suradnje u istom

U svemu tome bitno je sintetizirati spoznaje znanstvenog istraživanja i teorijskih modela s praktičnim djelovanjem. Samo na taj način u potpunosti ćemo iskoristiti potencijale svakog pojedinca te ih usmjeriti prema onom pozitivnom, a istovremeno ih i zaštititi od sveg onoga što bi njihovu životnu putanju skrenulo na krivi kolosijek.

6. LITERATURA

Ajdković, M. (2000): Ekološki multidimenzionalni pristup sagledavanju činitelja rizika i zaštite u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži; (u) Bašić, J., Janković, J. (2000): Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži, Povjerenstvo Vlade RH za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštita djece s poremećajima u ponašanju, Zagreb, 47-63.

Alisi, A. (1980): Perspective on social group work practice, The Free Press, New York, London

Bašić, J. (2000): Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži: teorijsko motrište, (u) Bašić, J., Janković, J. (2000): Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži, Povjerenstvo Vlade RH za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštita djece s poremećajima u ponašanju, Zagreb, 31-47.

Cowen, E.L., Hightower, A.D., Pedro-Cawoll, J.L., Work, W.C., Wyman, P.A., Haffey, W.G. (1996): School based prevention for children at risk, American Psychological Association, Washington, DC.

Čorić, Š.Š. (1998): Psihologija religioznosti, Naklada Slap, Jastrebarsko.

Hrnjica, S. (1982): Zrelost ličnosti, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Kovčo, I. (1994): Mogućnosti djelovanja osnovnih škola u prevenciji poremećaja u ponašanju učenika, Magistarski rad, Fakultet za defektologiju, Sveučilište u Zagrebu.

Mikšaj-Todorović, Lj., Uzelac, S. (1991): Osnovna obilježja ispitanih oblika ponašanja, Defektologija, 27, 1, Zagreb, 45-71.

Miljković, D. (1991): Organizacija nastave i odnosi nastavnika i učenika – značajni faktori u procesu razvoja ličnosti, Napredak – časopis za pedagošku teoriju i praksu, 132, 3, Zagreb, 238-249

Pozaić, V. (1995): Prema zreloj savjesti; Psiha, 2, 26-31.

Sartain, A.Q., North, A.J., Strange, J.R., Chapman, H.M. (1967): Psychology: understanding human behavior.

Urbanc, K. (2000): Kvaliteta doživljaja vlastitih sposobnosti kao zaštitni čimbenik u procesu odrastanja i sazrijevanja, (u) Bašić, J., Janković, J. (2000): Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži, Povjerenstvo Vlade RH za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštita djece s poremećajima u ponašanju, Zagreb, 84-97.

Uzelac, S. (1996): Humor u nastavi; Psiha, 6, 52-53.

Vasta, R., Haith, M.M., Miller, S.A. (1998): Dječja psihologija, Naklada Slap, Jastrebarsko.

www.naesp.org/comm/p1197_b.htm

www.resilnet.uiuc.edu/librar/grotb97_a.html

www.ncrel.org/ncrl/skrs/areas/issues/envrnmnt/drugfre/sa3resil.htm

RESISTANCE AND BEHAVIORAL DISORDERS PREVENTION IN CHILDREN AND YOUTHS

Summary

The goal of this paper is to introduce the notion of resilience and to point at the wide range of possibilities of its use in the preventive work with children and youth. In the paper, the components and definitions of resilience are listed, and the importance of the influence of the elementary schools in prevention of the behavior disorders is discussed. This review article is the foundation upon which the authors plan to construct the program of workshops targeted at development of resilience forces in the risk groups of elementary-school children.

Key words: resilience, seven forces of resilience, risk and protection factors, prevention.